

N? te p? fa'ehau i te mihi 't?m? atu : te tuha'a-'i'a t?fifi n ? te motu o Hao

N? te p? fa'ehau i te mihi 't?m? atu : te tuha'a-'i'a t?fifi n? te motu o Hao^[1]

Hao, pū mata-ara a te CEP...

I te 'ōmuara'a o te mau matahiti 1960 ra, i vai na 194 rahira'a ta'ata i Hao (Morschel 2013 : 64). Te tautai roto e te tautai tua, te 'ohipa pūha e te fa'a'apu poe, o te mau puna tumu ia nō te 'imira'a faufa'a moni a te mau 'utuafare e ora ra i ni'a i teie motu i te rōpū-hiti'a-o-te-rā o te ta'amotu nō Tuamotu i Porinetia farāni (Tahiti Heritage 2021).

Teie nei rā, ua tāpa'o te fa'atupura'a o te tārena farāni nō te mau tāmamatara'a 'ātōmī i Porinetia farāni, i te tahi tīpu'ura'a i roto i te tua'ā'ai nō te motu o Hao o tei vai ra i te āteara'a e 920 kiromētera i te hiti'a-o-te-rā ia Tahiti e i te āteara'a fāito 500 kiromētera i te pae 'apato'erau o nā motu tāmamatara'a 'ātōmī nō Moruroa e Fangataufa. I te ārea piri i te 3 matahiti, mai te matahiti 1963 e 1966 atu, e auhānere rahira'a fa'ehau e feiā-'aravihi haumetua o tei pārahi i Hao, e ua fa'ariro roa rātou i te ho'ē ārea 35 kiromētera tūēā fenua nā te hiti o te 'oire tumu ra o 'Otepa 'ei pū fa'ehau nō te mau tāmamatara'a mauha'a 'ātōmī i ni'a i te mau motu nō Moruroa e Fangataufa. Ua patu te mau fa'ehau e te feiā-'aravihi haumetua i te mau ti'ara'a fare nō te mau fa'ehau e tīvira, te ho'ē ihoā rā fare ma'i fa'ehau, te hō'ē fa'aru'era'a pape vi'ivi'i, te hō'ē uāhu tīpaera'a e te taura'a manureva rahi roa a'e o Porinetia farāni, i ni'a i te mau tāpū fenua o te mau fānautumu (indigène) nā nā ārea ta'a'ē e 4 i te pae 'apato'erau o te motu : te pū manureva-manuā mā te tahua taura'a i 'apato'erau, te pū ora i rōpū i te tahua taura'a e te 'oire nō 'Otepa (mā te mau nohora'a fa'ehau fāito hau atu i te 1200 rahira'a fa'ehau nō te mau 'āma'a ta'a'ē e tore rau), e 'oia ato'a i te pū 'ihiha'a a te Tomiterara'a i te Ito 'Ātōmī (CEA) e te tahi vāhi fa'aru'era'a pehu i te pae 'apato'a nō 'Otepa (Meyer & Meltz 2020).

I te 'anotau o te mau tāmamatara'a 'ātōmī 'apura'i (atmosphérique), e 3 ti'ara'a tumu tō te pū fa'ehau : ha'apu'e e tāmaumau i te mau faura'o 'ātōmī, 'aina-vi'ivi'i i te mau rave-'ohipa fa'ehau e te mau manureva *Vautour* e rere nā roto i te mau atapuā (champignon) ta'ero-'ātōmī nō tē haru mai i te tahi mau hu'a māhu, e, e hi'opo'a i teie mau hu'a māhu i roto i te mau pū hi'opo'ara'a a te CEA e tae roa atu i te taime a tarihia atu ai te mau tāmamatara'a 'ātōmī i raro i te fenua i te matahiti 1974 ra.

-

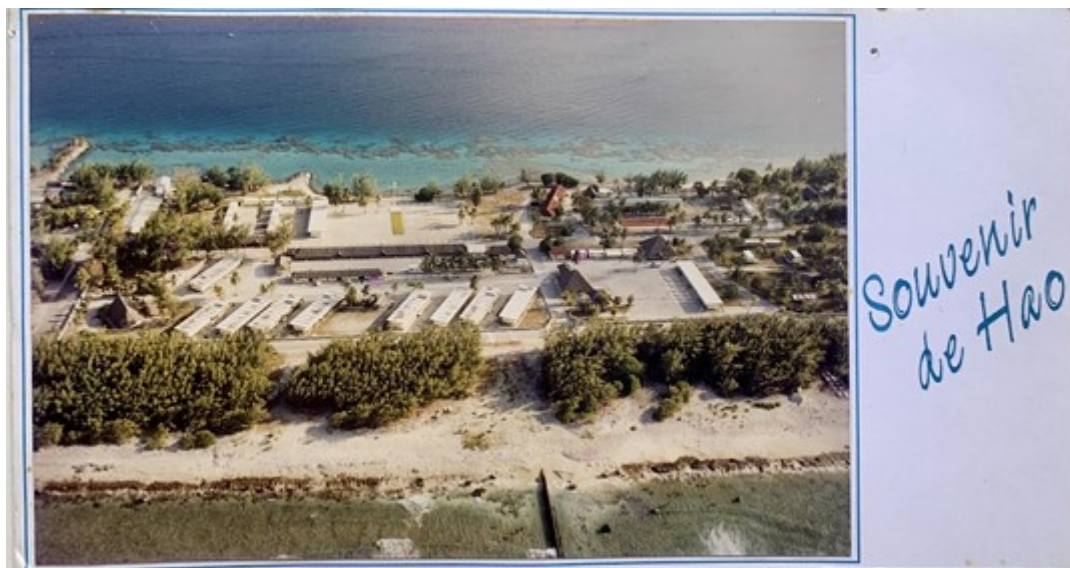
... e tāna « Club Med »

A ta'a noa atu ai tōna ti'ara'a i roto i te mau tāmatamatara'a 'ātōmī, ua riro ato'a te pū fa'ehau nō Hao, 'ei pū fa'arava'ira'a faufa'a parau rahi nā te ta'amotu nō Tuamotu. Ua fa'ariro te CEP ia Hao 'ei pū haumetua, e huru ri'i ha'apū-'oire ra : mai tō Papeete i Tahiti ra tōna huru, i vai rā nā te ta'amotu nō Tuamotu. I te fa'arahira'ahia tōna mau patura'a, te hāmanira'a e te pū-fa'atere o tāna pū fa'ehau i Hao, ua pāturu te CEP i te fa'arava'ira'a faufa'a a te mātete 'ona i Hao, e ua fa'atupu i te mau 'ohipa tāmoni nā te tāato'a o te tuha'a ta'amotu. Ua riro te tārena a te CEP 'ei

fatu-'ohipa tihepu rahi roa a'e o Porinetia farāni nō te roara'a e 30 matahiti, e ua fāna'o o Hao fātata i te tāato'a o te 'ohipa i taua 'anotau ra ^[2]. E auhānere mau Porinetia o nā tā'amotu e 5 o tei pārahi i Hao nō tē 'ohipa roa atu ānei i te CEP, e nō te h'oē ānei o tāna mau taiete turu-'ohipa. Ua nu'u te huirā'atira o Hao mai te 194 rahira'a ta'ata i te matahiti 1962 ra i te fāito 1412 rahira'a ta'ata i te matahiti 1996 ra (Morschel 2013 : 64 ; Flags of the World 2016).

I rotopū i te mau patura'a fa'ehau e pū-hāmanira'a, ua patu te CEP e rave rahi patura'a nō te fa'a'ana'anatae, mā te mau fare inura'a, te mau tahua tā'iri pōpō, ho'ē fare bowling, ho'ē pupu tū'aro 'ihitai, e te patara'a hoho'a-tāviri nā te māhora matamua i Porinetia farāni. Ua fa'a'ohipa-'āmui-hia teie mau putara'a e te mau fa'ehau farāni e te mau rave-'ohipa porinetia a te CEP. Ua fa'a'ohipa te CEP ia Hao 'ei motu fa'aeaeara'a e fa'a'ana'anataera'a' nā te mau fa'ehau e tīvira farāni e 'ohipa i nā pū e 2 nō te mau tāmatamatara'a 'ātōmī. I te tau fa'aeara'a 'ohipa, i tere na rātou mā te manureva mai Moruroa e Fangataufa [e tau atu] i Hao, e i porofite na rātou i te mau tū'aro 'ihitai, te mau fare inura'a e te mau fare tāmā'ara'a.

I te mau mahana matamua nō tā 'u 'ohipa-tahua i Hao i te matahiti 2019 ra, ua fārerei au ia Claude ^[3], e mātuatua farāni i rave na i tāna tau fa'ehau i Moruroa, e tei pārahi i Hao mā tāna vahine, vahine tumu nō Hao, mai te hope'a o tāna tau fa'ehau e tae mai i te 'ōmuara'a o te mau matahiti 1990 ra. Ua fa'aau Claude i te huru ora-āmui-ra'a i te 'oire nō 'Otepa nā te 'anotau o te tārena CEP e te huru o tō Moruroa : « O Hao, mai ia Moruroa, e au i te *Club Med*, mā te tihapeni (champagne) i muri a'e i te tūpitara'a tāta'itahi, mā te tāta'ura'a tu'era'a pōpō nā tahatai, e te 'iri tā'ie nā te tairoto » ^[4]. Terā nei rā, tē ha'apāpū ra o Claude ē i riro na o Hao 'ei « ?rea n? te ora » fāna'ohia e te mau fa'ehau farāni e 'oia ato'a te mau rave-'ohipa porinetia a te CEP e tō rātou mau 'utuafare, 'inaha, ua fa'ariro te CEP ia Moruroa 'ei « ?rea fa'ehau '?panihia » i te huirā'atira. Ia au i te parau a Claude, ua iti a'e te mau 'ōti'a tōtiare i rotopū i te mau fa'ehau farāni e te mau Porinetia i Hao i tō te pū tāmatamatara'a nō Moruroa.

Hoho'a 1 : h?ho'a n? Hao i te tau o te CEP, 'aita e ha'ap?p?ra'a i te tai'o mahana 'e te fatu o te hoho'a, © Lis Kayser

Hoho'a 1 : Hoho'a-hāpono nō Hao i te 'anotau o te CEP, 'aita e ha'apāpūra'a i te tai'o mahana e te fatu o te hoho'a, © Lis Kayser

Te mau matahiti nō te tu'ura'a i raro : « I roto mātou i te pōuri ! »

I te hope'a o te tārena tāmatamatarā'a 'ātōmī i te matahiti 1996 ra, ua 'ore te parau o te pū fa'ehau nō Hao. 'Aita e faufa'a ia vai fa'ehau fa'ahou mai te nu'u farāni, fa'aoti iho ra 'ona e 'ōpani i te pū. I te tu'ura'ahia [te pū] i raro i te hope'a matahiti 1990 ra, ua fa'aru'e te nu'u e 532 tane pehu fa'ehau nā te roto o Hao, e ua tanu i te mau hu'a pehu fa'ehau i roto i te fenua, te 'āuri ihoā rā, te mau niuniu e te mau pātīri pere'o'o (ANDRA 2017). I te matahiti 2009 ra, ua fa'anaho te (DID) Fa'aterera'a o te Patura'a fare nō te Pāruru a te mau Pūai nu'u fa'ehau farāni, i te tāpura ha'amaitā'ira'a i Hao mā tē vāvāhi i te mau patura'a fa'ehau i toe mai, e tē tāmā i te mau ārea vi'ivi'ihia nā roto i te mau vi'ivi'i pehu fa'ehau tanuhia, te mau mōrī ihoā ra, te *bisphényle polychloré* (PCB) e te mau 'āuri teiaha ^[5]. E hau atu ā, tē vai noa mai ra te tahi fāito ta'a-'ore-hia nō te purutoniūmu ta'ero-'ātōmī i raro a'e i te ho'ē tahua tīmā i ni'a i te pū tahito o te 'aina-vi'ivi'i i-ra'a i piha'i iho i te taura'a manureva fa'ehau ^[6]. I te roara'a o te mau tāmatamatarā'a 'ātōmī, ua patu te nu'u farāni i te tahi tahua tīmā i ni'a i te fenua i vi'ivi'ihia nō tē tāmata e tāpe'ape'a i te ha'avi'ivi'i.

Ua fa'atupu te tāpirira'ahia te pū fa'ehau i te hope-tā'ue-ra'a nō te 'anotau o te pā'inara'a faurava'ira'a faufa'a 'ona e 'ihinūna'a i Hao, e i te 'ōmuara'a o te tau fifi : topatari iho nei te fa'arava'ira'a faufa'a o te fenua, varavara iho nei te rave-'ohipa, 'ōpae-ti'a-hia iho nei te tapi'ona.

Nō te 20 rahira'a ta'ata hau atu i te 35 matahiti, o tei paraparau mai ia 'u, e tei ora mai te taime fa'arevara'a o te CEP, e revara'a mana'o-'ore-roa-hia teie. [I te fa'ati'ara'a a] Jacques, o tei 'ohipa na 'ei tāmāmau uira nā te CEP, ua rave pinepine 'oia i te tāipe nō te pōuri uri pa'o nō te tuatāta'u i te huru orara'ahia e te hui'atira i te taime pāpū nō te revara'a fa'eahau i te matahiti 2000 ra. Tē ha'amana'o ra 'oia i te mahana a reva ai te CEP, e au ra ē, e ta'ata tei tūpohe i te mōrī i Hao :

« I te revara'a te CEP, tei roto m?tou i te p?uri, 'oia mau ia ! Ua t?p? te fa'ehau i te uira n? mua noa a'e a fa'aru'e mai ai i te motu. E ri'ari'a iti rahi t? 'u i te ho'ira'a atu n? te 'ohipa, e i te h'? taime tupu t?ue, 'aita vau i 'ite fa'ahou i te pur?mu. I vai mai na te ho'? black-out mau. Ua fa'aea t?mau noa m?tou i roto i te p?uri ? a po'ipo'i a'e, ? a po'ipo'i fa'ahou atu a'e, e mai te reira noa atu, n? te mea 'aita m?tou [te hui'atira n? Hao] i 'ite e n? hea r? m? te CEP 'ore. »

Ua fa'atupu te revara'a o te CEP e te topatari o te fa'arava'ira'a faufa'a tā'atihia i te ho'ē purutiarā hui'atira, 'eiaha te mau fa'ehau e te feiā-'arivihi farāni ana'e, te mau Porinetia ato'a rā i pārahi i Hao nō tē rave i te 'ohipa nā te CEP. I te matahiti 1996 ra, 1412 rahira'a ta'ata o tei noho na i Hao, 'āmui mai ai te fāito piri i te 3000 fa'ehau e feiā-'aravihi ha'apūhapahia i te pū fa'ehau. Fātata ē 1/3 o te hui'atira o tei reva i te matahiti 2012 ra. Mai reira mai, ua vaivai noa te hui'atira i nī'a i te fāito tauatini ta'ata (Morschel 2013 : 64). Ua 'ōpanihia te mau fare toa, fare tāmā'ara'a e fare inura'a, nō te tōvarava o te hoani. Ua tauī marū noa te ārea e fa'a'ati ra ia 'Otepa 'ei 'oire tūpāpa'u. Noa atu ia ē e 28 'utuafare tei pārahi i roto i te mau fare fa'ehau i fa'aru'ehia mai, ua vai [ta'ata 'ore] noa te tahi atu mau fare a te CEP. 'Aita ā te mau tuha'a fenua i tārahuhia e te CEP, i te 'anotau o te mau tāmāmatara'a 'ātōmī, i 'ōperehia atu ra nā te mau hua'ai fatu fenua.

Hoho'a 2 : F?ri'i fa'ehau i vai noa i roto i te 'oire n? Otepa, 'Atopa 2021 © Laurent Sturm

Hoho'a 2 : Mau vaira'a tauiha'a fa'ehau fa'aru'ehia i roto i te 'oire nō 'Otepa, 'Atopa 2021 © Laurent Sturm

I te hope'a o te mau tāmāmatara'a 'ātōmī farāni, ua 'ere o Hao i te pū fa'ehau 'ātōmī a te tārena CEP, e tāna pū tōtiare e fa'arava'ira'a faufa'a nā te Fenua. E hau atu ā, te hope'a o te 'anotau CEP, ua rū te reira i te ho'ē ha'aferuri-fa'ahou-ra'a i te iho 'āmui o te hui'a'atira nō Hao, [iho] o tei tā'atihia i te mau tāmāmatara'a 'ātōmī e i nā 30 matahiti nō te vaira'a mai o te fa'ehau. Te hope'a o te mau tāmāmatara'a 'ātōmī, ua tauī ĩa i te tū'atira'a o Hao e te CEP e i te toe'a o te ta'amotu. Ua vai tāmāu mai o Hao 'ei fenua fāri'i nā Tuamotu mā : te fare ha'api'ira'a tuarua e te fare fēti'i 'oire (MFR) fa'aauhia e te fa'aterera'a-hau no te Fa'a'āpu, ua tāmāu ā i te fāri'i i te auhānere tamari'i nō nā au'ahuru motu nō Tuamotu. E hau atu ā, tē fa'a'ohipa-tāmāu-hia nei ā te taura'a manureva o Hao, o tei fa'atū'ati i tō Tuamotu mā i te ta'afenua porinetia, 'ei hi'ora'a 'āmui, e 'oia ato'a i te fenua tumu nō Tahiti. I nau'anej, ua vaivai mai o Hau 'ei pū nā roto i te mau patura'a tahito a te CEP. A ti'a noa mai ai teie fa'ana'ahora'a patu, 'aita fa'ahou te mau rave-'ohipa, te huru « Club Med », te mau vāhi auhia nō te fa'a'ana'anatae (fare inura'a, tīnēmā nā te māhora, bowling, 'iri tā'ie, etv.).

Te mihi 'ātōmī ^[7]

Mai te ha'amaura'ahia te CEP i Hao e tae roa mai i teie mahana, e rave rahi tāu'apapa ta'afenua o tei fa'atupuhia e te fa'a'ohipara'a e te taua'ira'a i te mau hihi ['ātōmī] te hui'a'atira e tō rā mau tuha'a fenua nā roto i te tārena tāmāmatara'a 'ātōmī farāni. Fātata ē te tōtaiete

porinetia tāato'a tei fa'ahapa i nā 30 matahiti tāmamatara'a 'ātōmī farāni (Saura 2015).

E 'inaha, ua tāu'aparau vau i e 90 ta'ata hau atu nō Hao o tei fa'a'ite mai i tō rātou huru mihi i te na'uamua (passé) o te mau fa'ehau 'ātōmī i Hao. Noa atu ia, te pae rahi o te hui'atira i fārerehia e au, ua hiro'aro'a maori rātou i te mau 'ēfē 'ino o te mau tāmamatara'a 'ātōmī i ni'a i te ea o te ta'ata e te arutaimāreva, te mihi 'ātōmī, 'oia ho'i te mihi i te mau matahiti tāmamatara'a 'ātōmī farāni i Patifita, ua riro mai ia 'ei tite'a faufa'a roa a'e o tei fa'a'ohipahia e tā 'u mau 'ite 'ei fāito 'eiaha i te na'uamua (passé) ana'e ra, 'oia ato'a rā te na'uanei (présent) e te muriatau (avenir). I roto i te tāato'a o te mau tuha'a tōtiare, e te tāato'a o te mau u'i, e tō tei fānahuhia i muri a'e i te revara'a o te CEP i te matahiti 2000 ra, tē fa'arirohia nei ā te 'anotau o te mau tāmamatara'a

'ātōmī mai « te tau 'auro » nō Hao. Ua riro te CEP 'ei ti'a nō te tauuira'a maita'i nō tā 'u mau 'ite natiparau : ua fa'ariro 'ona ia Hao mai te tahi pū tōtiare e fa'arava'ira'a faufa'a nā te ta'amotu o Tumotu nā roto i te fa'aōra'a atu i reira i te fāna'o 'ohipa tāmōni, te nu'ura'a o te fa'arava'ira'a faufa'a, te fa'atupura'a i te mau patura'a fare, e te tahi orara'a motu pe'epe'e roa a'e.

O Mamie Blue, vahine porinetia tumu nō te tahi atu motu nō Tuamotu, fatu nō te fare inura'a tu'iro'o *Bar Mamie Blue International* i Hao i te 'anotau o te CEP, teie e fa'ati'a nei mā te 'oa'oa i te mau mahana hanahana e ora-āmui-ra'a re'are'a :

« 'Oia mau, i riro na 'ei tau 'auro ! I mua ra, e mea h?viti mau ! E 'rearea noa m?tou i te mau mahana ato'a. [...] Haere ato'a mai te mau fa'ehau ia m?tou nei e 'rearea ai. E haere r?tou i te fare toa Amélie e ti'i i te h?h? moa, te pia n? m?tou. E tunu-pa'a-ra'a ! E tau 'auro ! O te tau re'are'a ! [...] I teie mahana, 'aita te ta'ata e 'oa'oa nei. Ha'apa'o noa iho ? 'oe ia 'oe iho. [...] Te tau 'auro r?, e parau atu vau ia 'oe... 'u? ho'i ? ! E mea m?na'ona'o [T? mihi nei au] !

O Poko, ta'ata noho i Hao, te hope atu ra i te 30 matahiti, e ora ra i te ārea fa'ehau tahito, tē ha'amana'o ra 'ona i te mau matahiti hope'a o te CEP : « E mea au maita'i te orara'a i Hao nei. Purapura noa te fēti'a i roto i te mata – e mea 'ana'ana ana'e e te nehenehe, e e mea tāmōni 'ore te mau mea ato'a ! » Nō Poko e tāna vahine ra ia Herenui, 'aita o Pāpā Noera i haere mai nā ni'a i tōna faura'o fa'ahe'e tāverehia e te mau ria. « I 'ō nei, e tae mai o Pāpā Noera nā ni'a i te manureva-tautau. E manureva-tautau CEP mau ho'i ! » I ni'a ia Moruroa e Fangataufa, i tāora na te CEP i te mau paura 'ātōmī. I ni'a ia Hao, tē ha'amana'o ra o Poko, Herenui, e e rave rahi atu ā ta'ata i te CEP mai te tahi fatu 'ohipa 'ā'au mahora o tei fa'atae mai ia Pāpā Noera e te mau ō fa'atau aroha nā te manureva-tautau mai.

‘E‘ere ē ho‘ēā pūai mihi ‘ātōmī e orahia e te tāato‘a i Hao. Mā te maere ‘ore, te feiā e parau maita‘i roa a‘e nō te CEP, ua fāna‘o rahi a‘e rātou i te tārena o te mau tāmatamatara‘a ‘ātōmī, ‘ei hi‘ora‘a, nā roto i te tihepura‘ahia e/‘aore rā te fa‘aho‘onara‘a fenua, fare, ti‘ara‘a tōtiare. Te feiā fāna‘o i te moni ‘āva‘e pāpū e ‘aore ia te feiā ‘e‘ere i te porinetia o tei fa‘aru‘e ia Hao i muri a‘e i te revara‘a te CEP i te matahiti 2000 ra, ‘aita rātou i fa‘a‘ite i te mau tāpa‘o hohonu nō te mihi i te ‘anotau o te CEP i roto i tā mātou mau fa‘aoera‘a. Te feiā i fa‘ati‘ahia e fa‘aea i ni‘a i te tahi mau tāpū fenua (tē ora maori nei i roto i te mau fare a te CEP) e te feiā i fāna‘o i te ‘ohipa i te CEP, o rātou tei mihi roa a‘e, ‘ei hi‘ora‘a, [ia fa‘aauhia] i te feiā i tāmāu i te tautai e te pūhā i te ‘anotau o te CEP.

E ‘inaha, te pae rahi o te hui‘atira nō Hao i paraparau mai ia ‘u, tē fāito ra rātou i te ‘anotau CEP ‘ei « fa‘ahiahia a‘e i tō teie mahana ». Te tumu, o te mara‘ara‘a te fātio ‘ohipa–‘ore i Hao mai te taime revara‘a atu te CEP. E hau atu ā, ua ‘āno‘i haere te ‘āmuitahira‘a i na‘uanei : te rahira‘a o te mau ta‘ata nō te tahi atu ia mau motu porinetia e ‘aore rā nō te haumetua Farāni mai o tei pārahi i Hao nō te tārena a te CEP. E 2/3 o te mau ta‘ata fenua o tā ‘u i paraparau, nō rāpae mai, tē ‘ite nei rā ia rātou ‘ei ta‘ata tumu. Teie hui‘atira ‘ei reira te feiā ‘e‘ē e ‘ite ai ia rātou ‘ei ta‘ata tumu, e [tāpa‘o ia] nō te ho‘ē ‘ēfē CEP.

Te ‘itera‘a i te mihi ‘ātōmī, te hina‘aro i te iho ‘āmuitahi honohia i te ‘ātōmī e te hotu o te fa‘arava‘ira‘a faufa‘a, tē fa‘a‘ite–ta‘a‘ē–hia ra te reira e te mau pupu ta‘ata ta‘a‘ē, nō tō ratou ia ti‘ara‘a i roto i te tōtaiete nō Hao e te tua‘ā‘ai ‘ātōmī. E fa‘a‘ite mai te mihi ‘ātōmī ia na nā roto i te ha‘afau‘ara‘a e te ha‘apararera‘a o te mau ha‘amana‘ora‘a ‘oa‘oa, te fa‘ae‘ara‘a i te mau fare tahito o te fa‘ehau, te putura‘a, te aupurura‘a e te fa‘a‘ite‘itera‘a i te mau tauiha‘a nō te ‘anotau CEP, e tae noa atu i te mau hoho‘a–hāpono tahito nō te CEP–Hao, te mau ‘ahu fa‘ehau e te mau tauiha‘a fare i ‘ohihia mai roto mai i te mau fare fa‘aru‘ehia.

E ti‘a ia tāpa‘ohia ē e fa‘ahiro‘a te mihi i te ha‘amana‘o e te ha‘amo‘e i te na‘uamua. E fa‘ahiro‘a ato‘a ‘ona i te ti‘ara‘a puahema o te tahi ‘āmuitahira‘a i na‘uanei. ‘E‘ita ato‘a e ti‘a ia ‘āpapahia te mihi ‘ātōmī i Hao ‘ei tū‘atira‘a hānoa i te ti‘ara‘a farāni e pāto‘i–rahi–hia, o tei parau ē e mea « mā » te mau tāmatamatara‘a ‘ātōmī, e ‘aita te mau hihi ta‘ero–‘ātōmī i tae i Hao. Tē mana‘o nei au ē e fa‘a‘ū‘anahia teie parau e te mau ta‘ata tumu iho o tei fa‘ahaere i tā rātou iho mau fa‘ati‘aparau–pāto‘i mā tē fa‘atupu i te fa‘ati‘aparau rahi porinetia nō Hao ‘ei motu « mo‘ehia », « ha‘avi‘ivi‘ihia », e ‘aore rā ho‘i « ta‘ero–‘ātōmī–hia » ^[8]. « Mo‘ehia » e ‘aore ia « ta‘ero–‘ātōmī–hia », ‘e‘ere te reira i te huru hi‘ora‘a e hina‘arohia e te hui‘atira nō Hao i na‘uanei, e ‘aita ato‘a rātou e hina‘aro ra ia ha‘amana‘o–fa‘ahou–hia tōna « tau ‘auro » e te tōtaiete porinetia. Teie mau fa‘ati‘ara‘a nō rāpae mai nō te na‘uamua e te na‘uanei o Hao, tē tūra‘i ra i te hui‘atira ia tītau i

tō rātou ti'ara'a mā tē ani i te Hau Farāni ia fa'ahope i tā rātou tāpura ha'amaita'ira'a, ti'a-
'ahopa-'āmui i te hoho'a 'ino o te motu « ha'avi'ivi'ihia », e mā tē fatu i te ho'ē fa'ati'ara'a-pātoi',
'oia ho'i tā rātou iho fa'ati'ara'a nō tō rātou motu ; te ho'ē fa'ati'ara'a turuhia e tō rātou mihi
'ātōmī.

Ia tuatāpapa-ana'e-hia e mea nā hea te mau hi'ora'a a tō te fenua i te pa'epa'era'ahia e te
mau fa'ati'ara'a 'ātōmī a te mau ti'a nō rapae mai, te mihi 'ātōmī i ni'a ia Hao, e riro mai ia 'ei
huru tanotano rahi a'e e te māramarama ho'i, e te iti a'e ho'i te hoho'a tū'inohia e fa'anaho-
ho'ē-hia o te ho'ē tuha'a 'aihu'arā'au nō te tua'ā'ai o Porinetia farāni.

Te ho'ira'a o te fa'ehau i Hao

'Aita te mihi i te 'anotau CEP e tūrama nei i te na'uanei ana'e, 'oia ato'a rā i te mau hōpā
(espoir), e te mau mata'u o te huira'atira nō Hao nō te mau 'ōpuara'a fa'ahotura'a na'uamuri
(futur) o te motu, e tae noa atu i te 'ōpuara'a tīnītō nō te fa'a'amura'a i'a [fāito] 300 miriōni tārā
[marite], e te ho'ira'a te RSMA (*Régiment des Services Militaires Adaptés français*) i Hao. I te 'āva'e
tiurai nō te matahiti 2021 ra, ua fa'aara huira'atira te peretiteni Emmanuel Macron ē, i tōna tere
mana i Tahiti, e ho'i atu te RSMA i Hao i te matahiti i muri a'e. Ua mau 'ēna teie 'āma'a fa'ehau i
Hao mai te matahiti 1993 e 2010 ^[9] atu. E ho'i te RSMA i Hao nō tē pāturu i te fa'arava'ira'a
faufa'a a te huira'atira, nō tē tauturu ia na i tē fa'ahope i te tāpūra ha'amaita'ira'a, e nō tē rave i
te tahi fa'aineinera'a tōro'a nō te feiā 'āpī nō Hao e nō te tahi atu mau motu Tuamotu. Ua
fa'aara ato'a o Emmanuel Macron i te mau 'ōpuara'a natihau – e fa'ahiti atu vau ia Emmanuel
Macron – « rēhiti » (aventureux), mai te 'ōpuara'a tīnītō fa'a'amura'a i'a, e ua tūra'i i te mau
tapi'ona 'e'ē ia fa'aea i rapae'au ia Porinetia farāni, nō te mea : « I 'ō nei, o Farāni ia ! I 'ō nei, o
Porinetia farāni ia ! » (Macron 2021).

I Hao, ua fa'arahi te 'orero a Emmanuel Macron i te hara'o'o o te mau reo pāto'i o tei ti'a mai nō
te pāto'i i te 'ōpuara'a fa'a'amura'a i'a. E hau atu ā, te rahira'a o nā 30-40 ta'ata o tā 'u i
paraparau atu, i te matahiti 2021 ra, o tei fāri'i i te 'ōpuara'a tīnītō fa'a'amura'a i'a, i te taime nō
tō 'u noho-matamua-ra'a i Hao i te matahiti 2019 ra, ua ha'apāpū rātou i teie nei ē, e mea au a'e
nā rātou e turu i te 'ōpuara'a RSMA nō te iti o tōna 'ēfē nā te moana, e nō te mea ihoā rā ē te
RSMA, mā tē tauvere i te 'ōpuara'a fa'a'amura'a i'a, e 'ōpuara'a farāni.

Piri i te 26 matahiti i muri a'e i te hope'a o te mau tāmamatara'a 'ātōmī i Patifita 'Apato'a, ua
ti'a paehiti o Hao nā Porinetia farāni, mā tē vai 'ōtamuhia i roto i te mau tū'atira'a hui'emepera a
Farāni rāua Tāina (Chine). Teie nei rā, tē hina'aro nei tō te motu e tau i tōna aroāra'a 'ātōmī(-

muri) mā tē ha'afatu fa'ahou i te fa'aterera'a mā tē fa'aitoito i te mau fa'ehau farāni ia tāmā i tō rātou mau tuha'a fenua vi'ivi'ihia e te mau 'āuri teiaha, e mā tē onono ē e tano roa te 'ōpuara'a tīnītō fa'a'amura'a i'a i roto i tō rātou tairoto mai te peu 'e'ita 'ona e fa'atupu mai i te mau fifi rahi 'ihinātura i roto i te moana.

Ha'apatora'a parau

L'atoll de Hao a été transformé en base avancée pour le programme des essais nucléaires français dans la région du Pacifique du Sud. Le patrimoine du CEP – entendu comme l'expansion des infrastructures locales, les changements économiques, les bâtiments militaires en ruines et la pollution de l'environnement – évoque des souvenirs complexes et ambivalents du passé militaire nucléaire pour les habitants de l'atoll. Ces souvenirs nucléaires façonnent les visions locales de l'avenir de l'atoll.

Puna o te parau

Non disponibles

Tapura puta tai'ora'a

Agence Nationale pour la Gestion des Déchets Radioactifs (ANDRA), Les déchets radioactifs immergés. Dossier thématique de l'inventaire national des matières et déchets radioactifs, Châtenay-Malabry, ANDRA, 2017. Bruno Saura, « Remembrance of the colonial past in the French islands of the Pacific: speeches, representations, and commemorations », The Contemporary Pacific, vol. 27, n° 2, 2015, p. 337-368. Comptes Économiques Rapides pour l'Outre-Mer, la Polynésie Française (CEROM), L'économie polynésienne post C.E.P: Une dépendance difficile à surmonter, 1995-2003, Papeete, Tahiti, Institut Statistique de la Polynésie Française (ISPF), Polypress, 2007. Emmanuel Macron, Discours par le président Macron, Papeete, Tahiti, 27 juillet 2021, vue 03 octobre 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=znxmm0mk86U>. Flags of the World, « Hao (Tuamotu and Gambier Islands, French Polynesia) », 12 mars 2016, vue 1 décembre 2022, <https://www.fotw.info/flags/pf-tg-ha.html>. Jean Morschel, « L'atoll de Hao, entre réhabilitation des sites du CEP et enjeux de développement », Hermès, La Revue, vol. 1, n° 65, 2013, p. 64-66. Teva Meyer et Renaud Meltz, « Hao, de la bombe française au poisson chinois », Revue Historique des Armées, vol. 2, n° 299, 2020, p. 111-126. Tahiti Héritage, « Atoll de Hao. Du roi géant au CEP », 2021, vue 15 septembre 2022, <https://www.tahitiheritage.pf/atoll-de-hao/>.

Rohiparau /Taparau/ Fatu parau

[Lis Kayser](#)

Conseil scientifique

Parau papa'i ha'apapu

1. E mea nā roto i nā tāu'aparaura'a e 60 rahira'a o te mau fārereira'a rau i fāna'ohia e au i te motu nō Hao i te matahiti 2019 e 2021, i roa'a mai ai teie mau ha'amāramaramara'a.
2. Ua fa'a'ohipa CEP hau i te 60 % o te hui'atira i roto i te ohipa nō Porinetia farāni (CEROM 2007 : 12).
3. Ua mā'iti au i te tahi mau i'oa pi'i nō tē pāruru i te feiā o tā'u i tāu'aparau.
4. Club Med SAS, e taiete farāni nō tē reva nā te ara i te fāri'ira'a manihini ta'a'e nō te mau tau fa'afa'aeara'a. Tē fa'ahi'o ra o Claude i te ro'o o te Club Med nō te tau fa'afa'aeara'a i te huru orara'a o tā te CEP i fa'aora i Moruroa e i Hao.
5. Ua rapa'auhia te mau repo vi'ivi'i i roto i te tahi 'āpo'o e 4 mētera i te hohonu ia au i te 'ōpuara'a arata'i o te tāpura ha'amaita'ira'a, tāpo'ihia i te tahi vauvau e tei ha'aporihia i te pātēria tē tūpohe i te mau vi'ivi'i. 'Aita te tāpura o te ha'api'i-fa'ahou-ra'a i oti i te hopera'a o tā'u 'ōpuara'a tuatāpapa taote (māti 2023).
6. Tei roto o Hao i te tahi ārea mata'i rorofa'i. E ti'a roa i te tahi fifi reva e vāvāhi i te patu, mani'i atu ai i te purutoniūmu i ha'aputuhia, i roto i te moana penei a'e ua mani'i 'ēna i roto i te to'a (CRIIRAD 2006). Teie nei rā, ia au i te mau tuatāpapara'a a te Pū Pārurura'a 'e Pūora 'Ātōmī (IRSN), 'aita e toetoe'a fifi roa i Hao : 'aita te mau tōpata i fāitohia i hau atu i tē fāri'ihia e te haufenua Farāni (IRSN 2015 : 38f).
7. Te mihi e fa'ahitihia ra i Hao, e mihi porinetia tē parauhia ra nā roto i te reo 'aihu'arāau. I fa'a'ohipa na te mau porinetia i te mau ta'o farāni nō te parau i tō rātou mihi e nō te nīno'a i tō rātou huru porinetia i te hina'aro i te tau CEP. E tahi mau ta'o pa'umotu noa o tā 'u i 'ite (Pupu 'ihireo nō Tuamotu) i te mea ra ē ua pāpū i nā 143 rahira'a ta'ata o tā 'u i tāu'aparau na i Hao, i te parau farāni, i 'ohie ai te tāu'aparaura'a reo farāni.
8. Hou a'e tō 'u tere matamua i Hao i te matahiti 2019 ra, ua fa'aarahia mai au i Tahiti (pū a te fa'aterera'a porinetia e vai i te 'oire-pū nō Papeete, e te rahira'a o te tōtaiete porinetia, e 70%, terā e ora ra i reira i teie nei) e te feiā mana o te Hau farāni e tō te Haufenua ato'a e te mau fa'anahora'a e pāto'i ra i te paura 'ātōmī, 'eiaha noa te vi'ivi'i e vai ra i 'ō, i te mea ato'a rā , « 'aore e 'ohipa ri'i a'e i ' ? ». Ua nīno'a mai te tahi mau porinetia ia Hao mai te ho'ē *motu vi'ivi'i*, nō te vi'ivi'i a te nu'u fa'ehau, 'aore rā mai te ho'ē *motu i ngarohia [mo'ehia]*, tei ti'a mai i te ti'ara'a faufa'a roa i roto i te tāpura

tāmatamatarā'a 'ātōmī farāni, e ua hope ho'i te reira.

9. Ua fa'aru'e te RSMA ia Hao i te matahiti 2010 ra nō te iti o te mau anira'a a te feiā 'āpī Pa'umotu (mau ta'ata e noho ra i Tuamotu).